

Bevezető dilemmák etikatörténeti elemzésekhez¹⁵

Nagy Edit

Köszöntés

Jól-létünkhöz meghatározóan tartozik hozzá, hogy autonóm, tetteinkért felelősséggel bíró emberként is éljük életünket, s ne csupán determinált lényként. Lelki egészségünk önmagunk elfogadására, pozitív önértékelésünkre alapozódik, ezért csak a morálválasztás lehetőségével élő, a saját-morál megalkotásának nehéz feladatát magára vállaló ember teremtheti meg a világban való jól-létének előfeltételeit, és ezzel együtt, pszichés egészségének lehetőségét is. Eric Fromm (1998. 190-191. o.) így fogalmazott: „A pszichés egészség és a neurózis problematikája szorosan kapcsolódik az etika kérdésköréhez. Elmondható, hogy minden neurózis morális problémát jelenít meg.” Az Alkalmazott Egészségtudományi és Egészségfejlesztési Intézetet létesítő – a testi-lelki egészség megőrzésének lehetőségeit kutató/oktató - Benkő Zsuzsannát, a morálválasztás jelentőségét felvillantó írásommal köszöntöm.

„Sapere aude! Merj a magad értelmére támaszkodni!”¹⁶

¹⁵ Tanulmányom a *Moralitás és időbeliség* című, etikatörténettel foglalkozó könyvem *Bevezetés* című fejezeteként már megjelent. Ld.: Nagy Edit: *Moralitás és időbeliség. Etikatörténet-szövevények*, Belvedere Meridionale, Szeged, 2012. 12-33.

¹⁶ Horatius híres ajánlását Kant (1997. 15. o.) a felvilágosodás jelmondatává tette.

Az ember – ahogy Arisztotelész írta – közösségi lény, *társas állat* (*zoón politikon*). És nem csak az, hiszen közösségi lényként – arra alkalmas társadalmi közegben – individuummá is formálódó lény, aki szembe is fordulhat közege, közössége értékeivel. Olyan lény, aki reflektálni is tud erre a kétpólusú létmódra. Képes beilleszkedni – jól/rosszul – készen kapott közösségeibe, és a közösségben megismert *kellések*nek megfelelően tud cselekedni, ám akár meg is tagadhatja ezek követését. A sikeres beilleszkedést segítheti a közösséggel való érzelmi-értelmi azonosulás, segítheti az elfogadó, befogadó közösség pozitív vonzása, húzóereje. Az egyén meg akar felelni az elvárásoknak, s ez a megfelelés-igény ösztönzi az adott értékek elfogadására, követésére. A közösségbe való beilleszkedés sikertelensége – vagy erős kritikai szemléletmód kialakítása – pedig a közösség elvárásaival való szembefordulást, az értékek, normák követésének megtagadását eredményezheti.

Közösségében/közösségeiben sokféle impulzus éri az embert, a sokféle erőhatás eredőjeként formálódhat individuummá. Mind a közösség – akár az emberiség egésze is –, mind az individuum méltó a csodálatra, és szörnyűséges csodafajzatként is leírható. Ahogy már Szophoklész megénekelte az *Antigoné* első kardalában¹⁷: „Számptalan csoda van, de az embernél jelesebb csoda nincs.”¹⁸ Szophoklész eredeti, görög nyelvű mondatának – másféle rálátással – másféle értelmezése és fordítása is lehetséges, és ekkor az emberi létnek másféle vonása mutatkozhat meg. Az ismertebb fordítások közé tartozik Trencsényi-Waldapfel Imrée, akinek

¹⁷ Ld. bővebben az *Antigoné* első kardalának fordításairól: *Legenda Ratkó Józsefről* <http://www.hitelfolyoirat.hu/dl/pdf/20060925-40199.pdf> [2012. 04. 09.]

¹⁸ Mészöly Dezső fordítása.

fordításában az előbbi mondat tartalma azonos a Mészöly Dezső fordításában közölttel: „Sok van, mi csodálatos, de az embernél nincs semmi csodálatosabb.”¹⁹ Ettől markánsan eltérő kisugárzása van Ratkó József átültetésének: „Sok szörnyű csodafajzat van, s köztük az ember a legszörnyebb.”²⁰ Érdekes felfigyelni az ugyanazon görög szöveget németre fordító filozófus, Heidegger (1995) írására, amelynek magyarra fordítását a filozófus Vajda Mihály végezte: „Sok van, mi hátborzongató, de az embernél nincs semmi hátborzongatóbban otthontalan.”²¹ A filozófus Heidegger mást emelt ki ugyanabból a szövegből, mint amit az irodalmár fordítók kiemeltek, és amit a legtöbb korábbi fordítás tükrözött. Heidegger olvasatában az ember úton-levő lény, otthontalanságában otthont kereső lény. A közösségről leváló, magánemberré formálódó ember egyre erőteljesebben keresi saját helyét, szerepét a világban. Az ókori felvilágosodástól a 17. századi európai felvilágosodás koráig érlelődött a modernitás eme alapgondolata. Míg a premodern társadalmakban az egyénnek születésétől fogva meghatározott helye, szerepe, mondhatjuk: sorsa, rendeltetése volt, a *minden ember szabadnak és egyenlőnek születik* eszme kimondása azt is jelentette: a születéssel nem határozódott/határozott meg az egyén társadalomban betöltendő helye, szerepe. A premodern ember *megcímzett borítékot kapott* születésekor, a modern ember számára azonban *nincs megcímezve a boríték* – ahogy Heller Ágnes (1997) találóan jellemezte a másság lényegét. Az ókori ember *morált* választhatott, ám társadalmi funkcióját készen kapta. A

¹⁹ <http://mek.oszk.hu/00500/00500/00500.htm> [2012.04.18.]

²⁰ Szophoklész: *Antigoné* (ford.: Ratkó József), Nagykállói Városi Könyvtár, é. n. 16.

²¹ Szophoklész: *Antigoné* (Első kardal).

modern ember morált is választhat, és társadalmi szerepét is megválaszthatja. Már nincs készen kapott helye, koronként változóan ugyan, de mégis: többé-kevésbé neki magának kell megválasztania, és megteremtienie helyét, szerepét, értékvilágát.

Lehet idomítani, fenyegetni, büntetni a cseperedő gyermeket, az ifjút és akár a felnőttet is – bevésoódhatnak így is a legfőbb kellékek, elvárások, az alapvető *'Ezt nem szabad tenned!'*, vagy *'Ezt kell tenned!'* parancsok. Lehet oktatni, hirdetni, kinyilatkoztatni az elvárt kellékek katekizmusát. És el lehet érni ezek követését, szokássá alakulását a szép tettek érzelmi-értelmi elfogadásának és begyakorlásának eredményeként, az autonóm lény saját választásaként is. Ezen utóbbi a legnehezebb, leginkább idő- és energiaigényes, az emberhez méltó élet megalapozásának mégis ez a legfőbb lehetősége/eszköze. Platón *Kratülosz* című dialógusában Szókratész az embert mozgató legfőbb erőként nem a kényszert, hanem a valaki/valami felé való törekvést, vágyakozást, szeretetet jelölte meg:

„[H]adász vággyal bilincsel, ha már egyszer az a legerősebb kötelék, és nem a kényszer. [...] No és van-e annál nagyobb vágy, mintha az ember valakivel érintkezve látja, hogy általa kiválóbb ember lesz?” (Platón, 1984. 775. – 776. o.).

Az értékek pozitív érzelmi-értelmi elfogadása/elfogadtatása ad esélyt arra, hogy készen kapott világukban maguk teremttette otthonossággal jó életet élhessenek az emberek. A büntetés idomíthat, segítségével bevésoódhatnak ugyan az alapvető *'Ezt nem szabad tenned!'*-ek,

ám a büntetés nem szükségszerűen, inkább nagyon is ritkán teszi jobbbá az embert. Nietzsche *A morál genealógiája* című kötetének egyik tanulmányában így írt a büntetés következményéről:

„[A] büntetés eldurvítja és megkeményíti a szívet [...]. Ha néha előfordul is, hogy megtöri az energiát, és bekövetkezik a szálnalmas megalázkodás és lealacsonyodás, az ilyen eredmény még mindig kevésbé épületes, mint a büntetés átlagos hatása, amelyet száraz és sötét komorság jellemez” (Nietzsche, 1996. 92. – 96. o.).

Csak a saját választással bíró egyének lehetnek felelősek tetteikért, azok, akik valami hasonlót mondhatnak el magukról, mint amit József Attila fogalmazott meg *Levegőt!* című versében: „Az én vezérem bensőmből vezérel!”

„Az én vezérem bensőmből vezérel!
Emberek, nem vadak -
elmék vagyunk! Szívünk, míg vágyat érlel,
nem kartoték-adat.
Jöjj el, szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!”

Nem a büntetés eredményezte vasfegyelem, hanem a szabadon választott, elfogadott, vagyis a szabadságból született, arra épített rend az emberhez

méltó rend – amelyben adottak a jó élet lehetőségei – mind az egyén, mind pedig közössége számára.

Hogyan is válhat az ember öntörvényű lénnyé? E kérdés megválaszolása előtt az etikával, morálfilozófiával foglalkozó filozófusnak a *Mi az ember? Milyen lény az ember?* kérdéseket is érintenie kell. Ennek előzetes megválaszolása is szükséges ahhoz, hogy végiggondolható, felépíthető legyen egy etika. A későbbi, részletesebb válaszok előtt megemlítek néhányat az e kérdésre adott válasz-gondolatokból.

Immanuel Kant (1996), amikor a gyakorlati filozófiát, vagyis az etikát kezdte végiggondolni, az embert kettősséget hordozó lényként – véges eszes lényként – vagyis: determinált természeti-, és öntörvényű, szabad, szellemi lényként jellemezte, aki képes csak azért tenni valamit, mert az illeszkedik az erkölcsi parancshoz, a *kategorikus imperatívushoz*.²²

Kierkegaard (1993) pedig azt emelte ki egyik, emberdefiníciónak is mondható megjegyzésében, hogy az ember reflektáló lény, viszonyul önmagához, a többi emberhez, a világhoz: Az ember *szellem, Én*, önmagához viszonyuló viszony. Aki – miközben önmagához viszonyul – viszonyul Másokhoz is. Az ember „*szintézis, kétségbeesetten önmaga akar lenni, vagy kétségbeesetten nem akar önmaga lenni.*”

Írásom címében – *Moralitás és időbeliség* – együtt szerepel az idő és az erkölcs, a fejezetekben pedig újra és újra felbukkannak az időmetaforák, időre vonatkozó gondolatok. Vajon miért? A kötet címválasztásával azt szándékoztam kiemelni, hogy a moralitás

²² A *kategorikus imperatívusz* feltétlen parancs.

megjelenésének, majd az etikának mint erkölccsel foglalkozó diszciplínának megszületése, majd a morál világán belüli nagyobb átrendeződéseknek lényeges idő-vonatkozásaik, idő-leképezéseik is vannak. A változásokhoz, társadalmi mozgásokhoz, az egyéni életen belüli átrendeződésekhez mindig kapcsolódik az időhöz, időbeliséghez való viszonyulás megváltozása is. Ezért az etikát író filozófusok többnyire az időnek az emberi életben betöltött szerepét is érintik, hiszen az emberi élet problémái egyben időproblémák is. Heidegger (1992) szerint *az idő az individuáció elve*. Szokatlan megközelítésével érdemes barátkozni:

„[Az] időről nyilván idői módon kell beszélünk. A kérdést, mi az idő, idői módon akarjuk hát megismételni. [...] Ne a választ nézzük hát, hanem ismételjük meg a kérdést. Mi is történt a kérdéssel? A kérdés megváltozott. A kérdés: »Mi az idő?« azzá a kérdéssé lett: »Ki az idő?« Közelebbről: mi magunk vagyunk az idő? Avagy még közelebbről: én vagyok a saját időm?” (Heidegger, 1992. 50. – 51. o.)

A gyakran használt időmetaforákat – így például a *kizökkent idő*, *eltűnt idő*, *gyorsuló idő*, *lassuló idő* vagy *az idő pénz*, *az idő szfinx*, *az idő folyik*, *az idő rohan* – használva élethelyzeteket jellemezhetünk, közmegegyezéseket közvetíthetünk. A felsoroltak közül Heller Ágnes (2000) az etika születéséhez illesztett markáns metafora – az *idő kizökkenése* – segítségével a morális viszonyulás lehetőségének megjelenését jelzi. Ahogy Shakespeare *Hamlet* című drámájában a főszereplő – híres monológiájában – utal arra, hogy olyan változások történtek hazájában, Dániában, amelyek lehetetlenné teszik a régi értékek

szerinti életet. Heller Ágnes az *idő kizökkenésének* metaforáját az etika történetéhez illesztve azt jelzi, hogy a reflektáló magánembert, a saját álláspontját kialakító individuumot kiérlelte a kor, s ezt követően a társadalmi közeg immár nem csupán az engedelmeskedést, behódolást várja el és engedi meg; nem csak a megszokott világ átörökítését igényli, hanem gazdagítását, jobbra tevését, fejlesztését, vagyis megváltoztatását is. *A modernitás ingája* (Fehér és Heller, 1993) már az ókorban, az 5-4. században kilendült. Hogy miért, arról részletesebben majd a Platón etikájával foglalkozó részben lesz szó. Ám ezzel a *kilendüléssel* a reflektáló, kritikus ember, a másként gondolkodás lehetőségét választó, kételkedő ember is megszületett – markáns példaként említhető ilyen alakként Szókratész, akit az etika atyjaként címkéznek a filozófia történetében.

Szókratész arról híresült el, hogy *gondolkodtatott*, és maga is kritikusan gondolkodott. A gondolkodni merészülő autonóm ember létezése *kell* ahhoz, hogy a morál világáról, morális lényről, morális viszonyulásról mint létező jelenségekről értekezni lehessen, hogy az etika megszülethessen. Miért is ne *merne* az ember gondolkodni? Azért, mert sokkal kényelmesebb, és rövid távon általában sokkal gyümölcsözőbb is azt tenni, amit az emberek tenni *szoktak*, mintsem vállalni a konfliktusokkal terhelt másként vélekedést.

Éppen a gondolkodásra való felszólítás volt a felvilágosodás jelmondata, s ezért lett ennek a kötetnek mottója is a Horatiustól való felszólítás, amely felszólítást Immanuel Kant a felvilágosodás jelmondatává tette: *Sapere aude!* Vagyis: *Merj gondolkodni!* Vagy

másként fordítva: *Merj a magad értelmére támaszkodni!* Nietzsche (1990. 9. o.) itt következő mondataival ugyancsak erre ösztönzött:

„[Mi] kényszerít egyeseket arra, hogy féljenek a szomszédától, csordaszerűen gondolkodjanak, cselekedjenek és tulajdon létüknek ne örvendjenek? [...] Ha valaki nem akar tömegember lenni, nem kényelmeskedhet többé; engedelmeskednie kell lelkiismeretének, amely odakiáltja neki: »Légy önmagad!«”

Az etika születésének érzékeltetése mellett, a nagy fordulatokat – akár egy emberi közösségét, akár az egyes ember életében bekövetkezőket – jelezhetjük újra és újra az *idő kizökkenése* metaforával. Az *idő kizökkenése* – vagyis a morális reflexió lehetősége és ezzel együtt a közösségről levált magánembernek a megjelenése – már az ókori görög világban megtörtént, ám a modernitás korának kialakulása sok-sok véletlenül keresztül csak az európai felvilágosodás korára teljesedett ki, s ezen új korszak markáns határköve a Bastille lerombolása volt 1789. július 14-én (Heller, 2004). Korunk emberének idő-viszonyulását pedig új idő-kifejezések segítségével írhatjuk le. Így például szemléletes megoldás – a felgyorsult élettempó velejárójaként/végtermékeként – az azonnaliság kultúrájához illeszkedően – az *eltűnő idő*, *új egyvidejűség* vagy az *abszolút jelenidő* kifejezések használata. Ugyancsak korunk emberének megváltozott idő-viszonyát jelzi az is, hogy az egyenletesen múló, mindenki számára egyetemlegesen adott és mérhető idő megléte mellett – a kommunikáció új eszközeinek alkalmazásával –, egyre inkább rugalmasan alakíthatóvá, *személyessé* (Nyíri, é.n.) válik az idő. Hogyan vezet út a *közerkölcs*től a *saját morál*, és a *saját idő* megalkotásához?

A jó tudása egyenlő a jó megtételével is? Tanítható-e az etika?

Eleget lehet-e tenni a következő – csaknem minden korban megfogalmazódott, s napjainkban is gyakran hallható –, közhellyé vált gondolat elvárásának: „*Véget kell vetni az erkölcsök romlásának, etikát kell tanítani!*” Valóban jobbak lesznek-e az emberek, ha etikát is tanulnak az iskolában?

A jóról megszerezhető ismeretek, a jó tudása nem szükségszerűen vezet a jótevéshez. Elhibázhatjuk, véletlenek is akadályozhatnak benne. Arról is lehet tapasztalatunk, hogy a legtöbb ‘gazember’ is tudja, mi a *kellő*, mit lenne helyes tennie mások szerint. A Szókratésznek tulajdonított, ám erősen leegyszerűsített gondolatot – az etikai racionalizmus magvát: *a jó tudása egyenlő a jótevésével* – sokan vitatták és vitatják ma is. A dilemmák sora lezárhatatlannak látszik, hiszen ha valaki nem is tudja, hogy mi az elvárt cselekvésmód, s hogy mit helyes tennie egy adott szituációban, az csupán véletlenszerűen ‘hibázhat’ rá a jóra. A jótevéshez többnyire szükséges, de nem elégséges feltétel a jó tudása.

Kifürkészhető-e, hogy mi kell még hozzá? Erkölcsi problémákat feszegető filozófusok, etikát megalapozni törekvő gondolkodók tettek kísérletet a kérdés megválaszolására. Érdemes megismerni a válaszok sokféleségét, s akkor talán – az etikátörténet néhány teóriája, morálfilozófiai gondolata segítségével –, megfogalmazható lesz a *saját válaszunk* is, megalkothatjuk a saját erkölcsfelfogásunkat is.

Tudjuk, az erkölcsi romlás megállításának vágya nem új kívánság, hiszen végigkísérte az emberiség csaknem egész történetét. Ezen elvárásra adott válaszként születik, és gyakran nagyon erőteljesen fogalmazódik meg az *etika* tanításának igénye. Ám ez a szükséglet napjainkban nehezebben

elégíthető ki, mint korábban. Miért problematikusabb ez manapság? Választ keresve ki lehet indulnunk abból, hogy ma *etikák* vannak és nincs etika, pontosabban nincs kitüntetett, egyedül érvényes etika, és remélhetőleg, nem is lesz újra. Mivel a modernitás nyílt társadalmi pluralisztikusak, így a sokféle értékrendszer közötti választás lehetőségét kínálják fel a modern ember számára – az alapvetően megtartandó humanisztikus elvárások megléte mellett (Benkő, Lippai, Tarkó és Erdei, 2007; Tarkó, Benkő, Lippai és Erdei, 2007). Ma a sokféle *kötés* lehetőségességének világában – *a paradoxonok világában* (Heller, 1997. 9. o.) – élünk, ahol az emberek többféle válaszra lelhetnek életük fontos erkölcsi problémáit – mint például: *Mit kell tennem, ahhoz, hogy jó életet éljek? Van-e rendeltetése, célja az életemnek? Hogyan lesz értelmes az életem?* stb. – faggatva. Az ilyen és hasonló kérdések megválaszolása nehéz feladat, hiszen úgy tűnik, *üresek a kőtáblák*²³ - nekünk kell azokat teleírunk. Vagy más rálátással mondhatjuk: sokféle kőtáblára lelhetünk, túl sok minden olvasható ki belőlük-róluk, sokféle olvasatuk létezik, s – éppen sokféleségük miatt –, azok már nem egyértelműen segítenek a jó élet fellelésében. Mivel nem állhatunk döntésképtelenül az eltérő értékrendszerek kínálata mellett, hogy élni tudjuk az életünket, választanunk kell az ajánlások közül. Miközben ezt tesszük, kialakítjuk saját értékeinket, saját erkölcsfelfogásunkat. Egy vagy néhány felszólítást megkísérelünk követni, magunkhoz mérjük, ‘magunkra próbáljuk’ ezeket, és a saját utunk keresése közben, az életünkhöz leginkább illeszkedő

²³ „Mindkét kőtábla *üres* vagy éppenséggel értékekkel-parancsokkal televésett, de nem *olvasható*” (Vajna, 2001. 134. o.).

értékeket szőjük össze. Milyen régi-új ajánlásokkal találkozunk napról napra?

Légy önmagad!

Légy hű magadhoz!

Légy olyan, mint a többiek!

Tedd azt, amit szokás!

Tedd azt, amit elvárnak!

Légy más, mint a többiek! Légy egyéniség!

Élj a mának! Használd ki a napot!

Légy hű vállalkásodhoz!

Alkoss új rendet, akár törvényszegőként is!

Légy törvénytisztelő! Illeszkedj a rendbe!

A szabadság a legfőbb érték, légy szabad!

Légy ígéretet tenni képes lény!

Az említett felszólítások, ajánlások között tartalmilag egymással szembenállókat is találunk, ezek mindegyike nem követhető egyszerre. Melyek 'gyúrhatók' hát össze? Legtöbbször az ellentétes mozzanatok közötti *kifeszítettségben* kísérelünk meg *jó életet* élni. Nehezíti dolgunkat, hogy a modernitás korában, a kételkedő, reflektáló morális lények számára többféle válasz is megfogalmazódhat az olyan kérdésekre, mint például: *Mit jelent jó életet élni? Mit jelent egyáltalán a jó ember kifejezés?* És nem kevésbé nehéz annak megválaszolása sem, hogy: *Miért is legyen az ember tisztességes?* Szókratésztől József Attiláig sokan – filozófusok és művészek is – ez utóbbi kérdésre azt a választ találták elfogadhatónak, hogy: *csak*. Vagyis: a tisztességes ember számára ez nem is kérdés, hiszen,

mint már tudjuk, Szókratész állítása szerint a tisztességes ember inkább elszenvedi az igazságtalanságot, mintsem ő lenne igazságtalan másokkal szemben (Heller, 1994. 216. – 223. o.). József Attila *Két hexameter* című verse így szól:

„Miért legyek én tisztességes? Kiterítenek úgyis.
Miért ne legyek tisztességes? Kiterítenek úgy is.”

Választhat az ember, s aki jó embernek választotta magát, annak számára igaz a szókratészi állítás, amelyet maga Szókratész sem tudott bizonyítani: „*Jobb igazságtalanságot elszenvedni, mint elkövetni.*” Csakhogy, akár érvényes tételként mondható ki ennek ellenkezője is: „*Jobb igazságtalanságot elkövetni, mint elszenvedni.*” Ki ezt, ki az utóbbit tartja a maga számára igazságnak, s építi be az életébe.

Beilleszkedni/kiválni?

A filozófiai diszciplínák egyikének, az etikának művelői kísérlik meg a rendezett, rendszerezett válaszadást a fenti kérdésekre. Az ‘értelmes élet’ kifejezés egyik lehetséges tartalma: célja van, tart valami felé. Az élet eseményei történeté szöhetők, ismétlődések, állandóságok lelhetők fel benne. Honnan eredhet célja? Megint csak azt kell válaszolni, hogy koronként, egyénenként másra alapozódik a válasz, más *mintázatú* erkölcsfelfogások születnek. Életem értelmét kaphatom/felismerhetem akár isteni ajándékként, vagy elfogadhatom szűkebb-tágabb közösségemtől: szüleimtől, barátaimtól, társaimtól. S persze én magam is megfogalmazhatom, megalkothatom a magam számára. Mindezek mellé,

vagy fölérendelten tudnom kell a véletlenek kiszámíthatatlan szerepéről is. A célra utaló fent említett magyarázatokkal, cél-eredeztetésekkel – akár egyikükkel, de kombinációikkal is – élhettek elődeink, és mi is élhetünk. Mégis: az ókori ember, illetve a premodern ember sors-magyarázata döntően a készen kapott szerep eljátszásához illeszkedett, míg a modern ember nagy lehetősége a saját választással való sorsformálás.

Az etika szó etimológiáját vizsgálva az ógörög *éthosz* kifejezésre lelünk. A szakirodalom a diszciplína elnevezését – vagyis az *etika* filozófiai kifejezés konstruálását – Arisztotelész *leleményeként*²⁴ tartja számon:

„Nyelvtanilag elemezve az *éthika* melléknév, mégpedig az *éthosz* szóból képzett *éthikosz* melléknév többes számú semleges nemű alakja. Az *éthosz* szó jelentésének (‘szokások összessége’, ‘emberi jellem’) eredetileg nincs morálfilozófiai jelentése.” (Steiger, 1995. 58. – 59. o.)

Már Hérakleitosz egyik töredékében szerepel az ógörög *éthosz* kifejezés – „*Az éthosza kinek-kinek számára a daimon.* [B. 119]”²⁵ (Steiger, 1984. 31. o.) –, az *étheó* kifejezés jelentéstartalmai is segíthetnek (Turay, 2000) az etika szó eredetének megfejtésében: isteni sorssal, végzettel rendelkezik az egyes ember, így élete nem más, mint ennek a kapott isteni tervnek beteljesítése, valóra váltása. E terv valóra váltásának feszül neki, erre törekszik hordozója (*étheó*: kifeszülök valami felé; feszítetten törekszem valamire; megvizsgálom valamit; átszűrök valamit). A terv megismerése tehát fontos előfeltétele a jó életnek. Éppen ezért

²⁴ Steiger Kornél (1995. 58. o.) használja ezt a találó kifejezést.

²⁵ A zárójelben álló betű és szám [B 119] – a későbbiekre vonatkozóan is – a szakirodalomban elfogadottan: a megfelelő töredéknek Diels-Kranz jelzete.

fontos az *Ismerd meg önmagad!* felszólítás az ókori görögöknél. Ez a törekvő, *úton-levő* magatartás a klasszikus filozófusmagatartáshoz illeszkedik. A filozófia eredetileg a bölcsesség szeretetét jelentette, a bölcsességre törekvő magatartás volt a filozófusmagatartás – *philia*: szeretet, törekvés, és a *sophia*: bölcsesség, tudás, bölcsélet ógörög szavak jelentése alapján. Filozófiai diszciplína lévén az etika is hordozója valamiféle törekvésnek: az ember *nekifeszül* sorsa – Istentől és/vagy szülőktől, barátoktól, meghatározó közösségektől kapott, és/vagy saját maga által kitalált, választott, megformált – sorsa beteljesedésének, beteljesítésének.

Írásom címének elfogadtatásához választ kell adnom a következő kérdésre: *Mi fűzi össze az időt és az etikát?* Többféle megközelítésben próbálok rámutatni kapcsolódásukra. Elsőként egy rövid válasz a feltett kérdésre: Shakespeare metaforája. Ez a válasz lehetne a legegyszerűbb, persze nem magyaráz meg semmit, inkább csak érzékeltet. Legalábbis, segítségével hatásosan lehet érzékeltetni az etika születésének mozzanatát, illetve e mozzanat szerepét az emberi közösség és az egyén viszonyának változásában. Az *idő kizökkenése*kor születhet meg az etika²⁶ – olvashatjuk Heller Ágnes könyvében. Miért olyan hatásos ez a metafora?

Az etika, vagyis az erkölcsstan, a tudományokat rendszerező Arisztotelész besorolása szerint: *gyakorlati* filozófia – születésének korát a filozófiatörténészek az ie. 5-4. századra teszik, és Athént jelölik meg e folyamat kitüntetett poliszaként. Athénban, Szókratész és a szofisták korában született az etika, ekkor, ott – szemléletváltozás, életvitel-változás,

²⁶ Heller Ágnes: *Kizökkenett idő. Shakespeare, a történelemfilozófus I.*, Osiris kiadó, Bp. 2000. 36-37.

az egyes embernek a közösségéhez, és az egyénnek saját életéhez való viszonyulásának megjelenésével – *kizökkent az idő*²⁷. Athén szabad polgárai között már voltak olyanok, akik rácsodálkoztak és rákérdeztek a szokások, hagyományok, elvárások, szabályok eredetére, a hozzájuk való viszonyulás pedig gondolkodásuk tárgyává vált. Csak a szabadsággal is rendelkező emberi lény alakíthatja ki ezt a viszonyulást, hiszen ennek – vagyis a *morális reflexió* megjelenésének – feltétele az alternatívák között választó ember, aki gondolkodhat másként, mint ahogy szokás, választhat különböző lehetőségek között, majd pedig – választását követve –, élhet is másként, mint ahogy szokás. Hegel szavaival: ekkor, ott, megjelent az idő elve, a fejlődés elve.²⁸ Ezt követően – több mint két évezred elteltével –, a francia forradalom korára Európa a modernitás folyamatait kiérlelte, a felgyorsult tudományos és technikai változások felgyorsult élettempót eredményeztek, s mára a kommunikáció új eszközei lehetővé teszik az azonnali kommunikációt. Erre alapozva mondható, hogy korunk az azonnaliság világa, a jelenidejűség világa, az új egyidejűség világa.

²⁷ „»Kizökken az idő« mondja Hamlet. Kizökken az idő Shakespeare minden tragédiájában, történelmi drámájában, sőt sok vígjátékában is.” (Heller, 2000. 7. o.). „Kizökken az idő: *kétfajta jog ütközik meg egymással*. Az ember vagy az egyikkel, vagy a másikkal igazolja törekvéseit, mindkettővel azonban nem teheti. Néhány Shakespeare-hős csupán az egyikkel igazolja tetteit, némelyek a másikkal, de sokan közülük mindkettővel. A törvényesség válsága a *kettős kötés* válsága” (Uo. 36-37. o.).

²⁸ Hegel szerint az idő elve, pontosabban a történetiség vagy a fejlődés elve a görögökkel lépett be az emberiség világába. Történetfilozófiai könyvében a keleti – elsősorban a kínai és indiai – despotikus társadalmi berendezkedéseket vizsgálva írta, hogy csak ciklikus mozgásként, körforgásként és semmi esetre sem fejlődésként lehet értelmezni azokat a változásokat, amelyek a keleti világban történtek. „[Itt] még hiányzik az objektív lét és a szubjektív hozzáigazodás ellentéte, ezért minden változékonyság ki van zárva, és az egy helyben való topogás, amely örökké ismét megjelenik, helyettesíti azt, amit mi történetinek neveznénk. Kína és India mintegy kívül esik a világtörténeten [...]” (Hegel, 1979. 214. o.).

Nemcsak a kommunikációnkra jellemző az azonnaliság: a szükségletek megjelenése és kielégítése közötti idő is lerövidült. '*Csak egy hitelkártya és máris megvan minden.*' Éppen ezért, korunkra tekintve az *idő eltűnésének* értelmezése válik elgondolkodtató filozófiai-etikai feladattá. Ez a metafora – miként a *kizökkenő idő* metaforája is -, tartalmi változásokat érzékeltet: az embereknek önmagukhoz, életükhöz, a másik emberhez, lehetőségeikhez való viszonyulása megváltozott, átrendeződött.

Az *idő kizökkenésének* nagy áldása az individuummá válás lehetőségének megszületése. Seneca is, Horatius is - elhíresült ajánlásukban - erre ösztönöztek. Seneca (2001. 5. o.) erkölcsi leveleinek egyikében figyelmeztet arra, hogy az élet gyorsan elillan, éljük meg az életünket, ne csak készülődjünk rá:

„Cselekedj hát [...], markolj meg minden órát. Tedd rá kezed a mára, és kevésbé fogsz függeni a holnaptól. Míg késlekedünk, elfut az élet. Minden a másé, [...] csak az idő a miénk.”

Ugyanezt találjuk Horatius felszólításában: *Carpe diem!* (Ragadd meg a pillanatot! Élj a mána!) Mindkettejük ajánlása: Légy egyéniség! Mára az azonnaliság világa – számos pozitív hozadéka mellett – sok-sok torz jelenséget is megteremtett. Korunk reklámokkal manipulált tömegembere Seneca fenti ajánlását mintha végletes formában valósította volna meg: fogyasztásra koncentrált világban, *új egyidejűségben* él, mindent azonnal megkapó, múlt és jövő nélküli fogyasztóként éli az életét. Míg az etika születésekor – az *idő kizökkenése*kor – a közösségről részben levált, önállósult magánember született meg, aki *mert* gondolkodni, aki

kialakíthatta morális viszonyulását, addig korunkban, az *idő eltűnését* említve, ezzel ellentétes tendenciák megjelenését is látjuk. Az önállóan gondolkodó egyéniség helyett napjainkban ennek torz utánzata uralja a közmédia világát, és ezzel együtt éltetőjének, a fogyasztásra berendezkedett, csak arra koncentráló – Heidegger kifejezését használva – *akárkinek*²⁹ életvilágát is. Az egyéniség torz utánzata, csupán külsőségei miatt mása, a mindig *'átvedleni'* képes, mindig más bőrben megjelenő ál-egyéniesség, a celeb. A celebek életének nagyító alatti követését, felszínes életük utánzását, közhely-gondolataik frázisszerű ismétlését az információközlés mai eszközei lehetővé teszik. A kiválasztott-rajongott celeb életének követésében, éppen aktuálisan *'trendi'* külsőségeinek utánzásában akár ki is merülhet az egyén igénye a saját életének magalkotására. Így egyéniségek helyett ál-egyéniességek tömegtermelése folyhat az azonnaliság kultúrájában.

Idő és etika összefonódására utalhatunk még az ókori görögök időre vonatkozó kifejezéseinek – *Kairosz*³⁰ és *Kronosz*³¹ – segítségével is (Brand, 2001. 15. o.). A jelen, a *most* megélésére ösztönző tartalmat hordoz a *Kairoszra* utaló idői kifejezés mögöttes tartalma: meg kell ragadni a pillanatot; üstökön kell ragadni a szerencsét; ki kell használni az éppen most adódó lehetőségeket, mint tette ezt *Kairosz*. Ezzel szemben a folytonosságot, az idő egyenletes múlását – ezzel együtt az időnek

²⁹ Heidegger alkotása a híres *das Man* kifejezés: Man – általános alany a németben, ezt Heidegger *'semlegesneműsítette'*, a semlegesnemben főnevesített alakja a *das Man*, az *akárki* (Heidegger, 1989. 258. – 264. o.).

³⁰ Az idő, mint Kairosz: a döntő pillanat, az alkalom.

³¹ Kronosz a legfiatalabb titán, Uranosz és Gaia egyik fia, Uranosz után ő a világ ura, az idő istene.

kiszolgáltatott emberi életet - jeleníti meg az emberi élettől független, örök folyású idő-képben, a másik időistennek, *Kronosznak* az alakjában. Megtörténhet persze, és meg is történik az idő birtokbavétele a két idő-mozzanat összekapcsolásával: amennyiben az embert *ígéretet tenni képes lényként* írjuk le – ahogyan Nietzsche (1996. 59. o.) tette –, akkor a jövőbeli eseményt *mostba* előrehozó, a múltbeli eseményekre emlékező lényként tekintjük, aki a múltat, jelent, jövőt egyaránt birtokolja.

Mi fűzi még össze az *időt* és az *etikát*? Számos morálfilozófus tartja lényeges feladatának, hogy az egyes ember felé fordulva neki ajánljon kapaszkodókat. Választ keresve a – *Hogyan élhetem a saját életemet?* – kérdésre, Michael Ende (2003. 54. o.) *Momó* című regénye szereplőjének, egy fodrásznak a töprengését idézem:

„Így telik el az életem [...], csattogtatom az ollót, fecsegek szappanozás közben. Egyáltalán mi marad nekem az életből? [...] Semmi értelme az életemnek. [...] Mert hát ki vagyok én? Egy kis fodrász, ennyi lett belőlem. Ha az igazi életet élhetném, egészen más ember volnék. [...] De hát [...] ilyesmire az én munkám mellett nincs idő. Mert az igazi élethez idő kell. Szabadnak kell lenni.”

Értelmes életet igényel az ember. Mintha terve lenne vele Istennek, a természetnek vagy az emberiségnek. Rendeltetéssel szeretne bírni, hiszi hát, hogy sorsa van, hiszi, hogy rendeltetése van életének. *Saját* életét akarja élni, a *saját* élethez pedig – Ende regényének fodrásza szerint – idő kell, és szabadság kell. A készen kapott életet – azzal azonosulva –

gondolattalanul, az éppen adott *mostban* élheti meg az ember, a *saját* életre azonban rá kell lelteni, ki kell találni, meg kell tervezni azt. Ehhez valóban idő kell, és persze szabadság. Csak a szabad ember lehet felelős tetteiért, életéért. Csak a szabad lény lehet olyan szubjektum, aki hordozza magában azt a törekvést, hogy a *saját életét* megválassza és megalkossa.

Mit jelent egyáltalán az, hogy valaki a *saját életét* éli? Most csupán egy rövid választ adok erre a kérdésre – hiszen munkám egészének éppen ez az egyik sarkalatos kérdése, éppen e kérdésnek többféle megválaszolási lehetőségére szeretnék rámutatni a kötetben bemutatott erkölcsfilozófiák segítségével –: aki a *saját életét* éli, az nem csupán szereplője, hanem szerzője is saját drámájának. Ottlik Géza (1997. 297. o.) *ingyen mozi* metaforáját idézve pedig mondhatjuk: az ember saját élete *ingyen mozijának* nézője és szereplője is egyben. Élheti persze kívülről irányított lényként, bábuként is életét. S a véletlenek kiszámíthatatlansága is lehet olyan hatással életére, hogy olykor csak bábuként éli meg a vele történeteket, s *nemtudását*, bizonytalanságát tudatosítja. *Saját* életének mondhatja az *Istentől kapottnak* hitt, vagy *őseitől*, közösségeitől rá hagyományozottnak tartott, vagy a véletlenek eredőjeként elfogadott, és persze a maga választásával megteremtett életet is.

Miközben magához méri az elvárásokat, *'átszűri'* magán a törvényt, s közben magát is vizsgálja, s önmagát megismerve törekszik – neki szánt, vagy ráhagyományozott, vagy magáénak ítélt, magának megfogalmazott – sorsát beteljesíteni.

Az időre vonatkozó két görög kifejezés (*Kronosz*, *Kairosz*) tartalmában is megjelenő kettősség valójában nem más, mint: folytonosság és megszakítottság, állandóság és mássá levés egymást feltételező

kettőssége. Törvénykövető módon tedd az elvártat, a megszokottat folytatva élj! Törvényhozóként pedig: alkoss új rendet, cselekedj másként, mint ahogy előírják. Éppen e szélsőséges viszonyulások lehetőségességét, választhatóságát ismeri fel és alkalmazza a maga morális reflexióját kialakító ember.

Kronoszhoz vagy Kairoszhoz való illeszkedés, állandóság és mássá levés ellentétes elemeihez való viszonyulás rejlik abban is, ahogyan az egyén az életében megjelenő determináló tényezők és szabadságelemek szerepét értékeli: szabadságra, függetlenségre törekvés vagy biztonságra, stabilitásra törekvés orientálja-e inkább választásaiban? Itt is említhetők a végletek: a lét elviselhetetlen könnyűségének választásával semmiféle függőség, kötöttség nem vállalása, vagy ennek ellentétéként a végtelen teher cipelésének kényszeres elfogadása, a más által rárakott, a véletlenül rátelepedett vagy önként magára emelt teherrel mozdulatlaná, tehetetlenné válhat az ember.

A megszokottnak az egyénhez illesztésében megmutatkozik a közösség és az egyes ember viszonyában rejlő örök feszültség. Nekifeszül az ember a tervnek, amíg úgy gondolja, hogy az a terv – amelyet vagy Istentől kapott, vagy meghatározó közössége, közege adta neki, vagy maga fogalmazta meg magának - az élete értelme. Eközben beilleszkedésre, másokkal való azonosulásra és ugyanakkor a közösségből való *kiválás*ra, egyediségének megmutatására, önmaga elismertetésére is törekszik, s az ellentétes elvárások teljesítéséhez keres kapaszkodókat. Közösségi lényként, *társas állatként* mindig egy adott közegben szocializálódik, adott közösség szokásait, értékeit sajátítja el, és ezzel együtt saját másságát is törekszik felismerni, kitalálni, megválasztani, majd megvalósítani. Vannak,

akiknél az első mozzanat lesz meghatározó szerepű, vannak, akiknél a második. Többször megismerjük az összeillesztést, mégis: kevesen vannak, akik nem hangolják össze e kettőt, s valamelyik póluson rekedve – akár betegesnek is mondható –, szélsőséges viszonyulást alakítanak ki.

A szélsőséges viszonyulás négy alaptípusáról, a *mániákról* már Platón dialógusaiban olvashatunk. Ilyen kapcsolat megteremtésének lehetőségét hordozza az az ember, akiben a közösségnek való megfelelés igénye eltúlzott mértékűvé válik, s például a magánytól, elhagyatottságtól, kirekesztettségől való félelmében lemond az *énné* válásról, depressziós lelki zavarokat alakít ki. A másik véglet felé sodródás is lelki zavarokhoz vezet: önmaga *elvesztésétől* való félelmében a skizofrénia tünetei jelenhetnek meg az egyén viselkedésében.

Az ember közösségi lényként válik emberré, közösség(ek)ben éli az életét: közösségében törekszik az *elvegyülésre/kiválásra*,³² önmaga sajátosságainak megformálására. Eközben meg kell őriznie a meglévő világot, és változtatnia, alakítania is kell rajta. Mind az *én* és a *másik*, a *többiek*, mind pedig az *én* és a *világ* vonatkozásában kialakítja a maga viszonyulását. Mindkét relációban problematikus a szintézisteremtés, így a pszichés problémák kialakulásának is fennáll a lehetősége. Fritz Riemann

³² Utalás József Attila: *Kész a leltár* című versének részletére:

„Magamban bíztam eleitől fogva
ha semmije sincs, nem is kerül sokba
ez az embernek. Semmiképp se többbe,
mint az állatnak, mely elhull örökre.
Ha féltem is, a helyemet megálltam
születtem, elvegyültem és kiváltam.”
(Kiemelés tőlem: N. E.)

(1998), német pszichológus, megjegyzésre érdemes párhuzamok segítségével írt e nehézségekről, az ember életében jelen lévő főbb orientációkról, s ezek végzetes, vagy legalábbis betegséghez vezető csapdaszituációiról:

„Olyan világba születünk bele, amely négy hatalmas impulzusnak engedelmeskedik.”

Ezek a következők: revolúció és rotáció. Földünk a Nap körül kering (*revolúció*), ugyanakkor saját tengelye körül is forog (*rotáció*). További két impulzust jelent a nehézségi erő (*centripetális*an befelé vonz) és a kiszakadásra mozdító *centrifugális* erő hatása (Riemann, 1998. 12. o.). Riemann (1998. 14. o.) ezen impulzusok mindegyikének megfeleltet egy-egy emberi viszonyulás-típust:

„A rotációnak, a saját tengely körüli forgásnak pszichológiailag értelemszerűen az individualizációra, az egyénné válásra való posztulátum felelhetne meg, tehát az, hogy egy egyedi lény, individuum jöjjön létre. A revolúciónak, a Nap, mint központi égitestünk mozgásának az a posztulátum felelne meg, hogy egy nagyobb egészbe illeszkedjünk, a saját-törvényűségünket, saját-akaratúságunkat határok közé szorítsuk a személyünk fölötti összefüggések javára. [...] A centripetális, a nehézségi erőnek a lelki síkon az állandóságra és állhatatosságra irányuló impulzusunk felelne meg; a centrifugális erőnek ezzel szemben az, amely minket újból meg újból előre, a változásra, az átalakulásra serkent.”

Miközben tehát elvegyülni és kiválni próbálunk, világunk megőrzésére, *állandóságra* törekszünk, és egyben világunk megváltoztatására, átalakítására is. A felsorolt alapimpulzusokhoz kapcsolódóan Riemann (1998. 18. o.) megkülönbözteti a szorongás négy alapformáját:

1. *szorongás az ön-odaadástól, én-elvesztésként megélve*; a szkizoid személyek jellemzője.
2. *szorongás az önmagává-válástól, védtelenségként és elszigeteltségként megélve*; a depressziós egyénekre jellemző.
3. *szorongás a változástól, bizonytalanságként megélve*; a kényszeres személyekre jellemző.
4. *szorongás a kötöttségektől, szükségességtől, véglegességgént és szabadsághiányként megélve*; a hisztérikus személyekre jellemző.

A Fritz Riemann leírta *határ-érintések* elkerülése folyamatos tanulást, gondolkodást, alkalmazkodást és megújulást igénylő feladata az embernek.

Mi következik abból, hogy az etika, az erkölcsstan filozófiai diszciplína, melynek vizsgálódási területe az emberi gyakorlatban feltáruló viszonyrendszer egy aspektusa? A válaszadáshoz célszerű kiindulni az etikának a filozófiához való viszonyából.

Amennyiben Arisztotelész gondolatából indulunk ki, s az etikát *gyakorlati filozófiának* tekintjük, akkor a filozófia sajátosságait, problematikusságát az erkölcsstan terén is fel kell tárnunk. Milyen sajátosságokról van szó?

A filozófiai kérdések sokféleképpen megválaszolhatók, nincs egyedül üdvöztető válasz a kérdésekre. A tapasztalat határain túli területet érintő kérdésekre adott válaszrendszerek másként működnek, mint az egzakt tudományoké. Etika is sokféle lehetséges, az etika alapvető kérdéseire – leginkább a *Mit kell tennem, hogy tisztességes legyek? Mit jelent tisztességesnek lenni?* – ugyanis többféle válasz adható, ám ezekre a kérdésekre sincs egyedül üdvöztető válasz. Ugyancsak sokszínűséget tapasztalunk, ha a *Mire alapozható az etika?* kérdésre megfogalmazott válaszokat összevetjük. Márpedig az etikusok ennek megválaszolását is megkísérlik, szeretnék ugyanis megválaszolni racionálisan a – megválaszolhatatlan, pontosabban fogalmazva: jobbra csak szubjektív, egyéni választással megválaszolható – *Miért legyen az ember tisztességes?* kérdést.

A *Mit kell tennem, hogy tisztességes legyek? Mit jelent tisztességesnek lenni?* kérdésekre a más-más közösségben született válaszok más érvekre alapozottan lesznek koherens etikák. Az örök elvárás - *Légy tisztességes ember!* – megmarad ugyan, ám bizonyos mértékben változik a tartalma, különböző korokban/közösségekben más-más jelentéssel bír ugyanez a felszólítás, és még inkább elmondható, hogy más alapozású, más érvekre támaszkodó lesz a felszólítás. Eltérő érvrendszerre hivatkozó ajánlások születtek a premodern és a modern tisztességes emberek számára, illetve a vallásos és az ateista emberek számára. Megint másféle érvrendszert alkalmaznak azok, akik az erkölcsi értékelés során a tett következményeit, hasznosságát, a végeredményt tekintik elsődlegesnek, mint akik a szándék, az akarat meghatározó jelentőségét emelik ki, vagy akik a cselekvő személy habitusát, jellemét tekintik

meghatározó jelentőségűnek. Mégis kikristályosodik néhány – módosuló alakban megjelenő – általános elvárás, elemi erkölcsi szabály, s ezek minden emberi közösség erkölcsi világának arculatához szükségszerűen hozzátartoznak. Ilyen például a – különböző megfogalmazásokban ismert – arany szabály: *Ne árts másnak!* Másként megfogalmazva: *Amit magadnak nem kívánsz, ne tedd azt másnak!* Minden kor közösségeiben ismétlődő, újra megjelenő elvárás, a másként és másként mutatkozó erkölcsi arculatok, mintázatok mindegyikének azonosság-eleme az említett felszólítás.

A filozófiai/etikai gondolkodás gyökerei

Milyen problémák felvetődésével kezdődhetett az erkölcsi gyakorlatot tematizáló filozófiai diszciplína, az etika? Érdeemes párhuzamot vonnunk a filozófiai gondolkodás formálódása és az etika kialakulása között. Erre Karl Jaspers írására támaszkodva teszek kísérletet, amikor megvizsgálom, mennyiben érvényesek a filozófiai vizsgálódásról tett megjegyzései az etika területén. Jaspers – *Bevezetés a filozófiába* című művében –, három markáns problémahelyzetet emelt ki, azokat, amelyek a legfontosabbak voltak a filozófiai gondolkodás formálódásában/születésében. Ezek: rácsodálkozás az evidensre, kételkedés az ismeretek megbízhatóságában, és a határszituációba került, kétségbeesett ember értelem-keresése.

Rácsodálkozásból születik az ontológiai, lételméleti kérdés. Az ember rácsodálkozik arra, ami körülveszi, a világra, a mozgásra, és mindezek eredetét firtatja: *Mi által vannak létezők? Mi az arkhé? Mi az eredendő? Mi a szubsztancia? Mi a közös mindenkben?* A filozófia művelése sokak szerint luxus, nincs gyakorlati hasznossága, mégis: az

emberek *metafizikai hajlamuknál* fogva megfogalmazzák ezeket a kérdéseket, és válaszukat is megpróbálják megalkotni. Híres *rácsodálkozó* kérdés Leibniz (1986, 298. o.) kérdése: *Miért van egyáltalán valami, miért nincs inkább semmi?* Ugyanígy feltehető az etikán belül valamely erkölcsi jelenség létezésére való *rácsodálkozás* is: *Jó személyek léteznek – hogyan lehetségesek?* (Heller, 1994. 14. o.). Kant (1996. 213. o.) összekapcsolja a két ‘*rácsodálkozást*’, s így fogalmaz:

„Kedélyemet két dolog tölti el egyre újabb és fokozódó csodálattal, s tisztelettel, minél gyakrabban és kitartóbban gondolok rájuk: *a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem.*”

Ahogy a filozófiai gondolkodás (Jaspers, 1989. 17. – 24. o.) – ezen belül a lételméleti, *ontológiai* alapkérdés megválaszolása –, úgy az etikai kérdések megfogalmazása is kezdődhet *rácsodálkozással*: *Mi az emberi élet értelme?* Vagy még inkább így kérdezünk: *Mi az értelme életemnek?* Többnyire ez a legfőbb kérdés, és nem arra kérdezünk rá, hogy: *Van-e értelme az emberi életnek? Van-e értelme az életemnek?* Ezen utóbbiakat hallgatólagosan csaknem mindenki igennel válaszolja meg – kivéve talán a nihilistákat. Természeti lény mivoltunkból következően az *Élj!* parancsot követjük. Spinoza (1979. 161. o.) *Etika* című könyvében ezt a kérdést érintve így írt:

6. tétel: „Minden dolog, amennyiben rajta áll, arra törekszik, hogy megmaradjon létében.”

7. tétel: „Az a törekvés, amellyel minden dolog a maga létében megmaradni törekszik, semmi más, mint magának a dolognak valóságos lényege.”

„[...] az erény alapja saját létünk fenntartására irányuló törekvés, a boldogság pedig abban van, hogy az ember fenn tudja tartani a maga létét” (Spinoza, 1979. 276. – 277. o.)

Persze, magában a kérdésben – *Mi az életem értelme?* – már benne van az állítás: van értelme az életnek.

A rácsodálkozás mellett kételkedéssel is kezdődhet a filozófiai gondolkodás³³: elsősorban az ismeretelméleti, gnoszeológiai kérdés megválaszolásának közelítése során. A jó tudása, a jóról való ismeretek és a jó megtétele közötti kapcsolat az etika születése óta nagyon jelentős problémája az etikai kérdésekkel foglalkozóknak. Ahogy mindenféle ismerethez lehet kétellyel fordulni, úgy természetesen a jó és a rossz tudása is lehet kétely tárgya. Miként az igaz ismeret kimondásához, bizonyításához igazságkritériumot kell megfogalmazni, úgy – bár az erkölcsi értékek nem igaz-hamis jellegűek – a *jó-rossz* kategóriapár használata is igényli a jó és a rossz tudását, az értékekről való tudást. Az erkölcsi tartalmú ajánlásokhoz is lehet szkepszissel, kételkedéssel viszonyulni, s igényelni lehet nem csupán az értékek meghatározását, de megalapozását, igazolását is. Egy-egy etikán belül az erkölcsi értékeket a filozófus levezetheti valamilyen magasabb rendű létezőtől, transzcendens

³³ Mint például Szent Ágoston, illetve Descartes filozófiájában.

világból, így születnek az approbációs etikák.³⁴ Mások az emberi világban, az egyes emberben, emberi közösségben fellelhetőnek találják és írják le, vagy a természettörvényekre hivatkozva kísérlik meg etikájuk megalapozását.

Az erkölcsi értékekhez kritikusan viszonyuló ember kételkedhet a normák érvényességében, követendő voltában, s kialakíthatja életének új normáit. Mint tudjuk, éppen ez a morális reflexió előfeltétele, ami pedig az etika születésének alapja. Mindezek után egyértelmű, hogy kritikus gondolkodással, kételkedéssel is kezdődhet az etikai problémák felvetése, sőt: az etika születésének korát akár úgy is feltüntethetjük, mint a szokások, elvárások – valójában: az érvényesnek tartott értékek – érvényességének megkérdőjelezését.

Jaspers említi még – mint a filozófiai gondolkodás kezdetének harmadik leggyakoribb lehetőségét – a határszituációba került ember újszerű rálátását az életre, a világra, értékeire. Valójában ekkor is *rácsodálkozásról* van szó, hiszen más megvilágításban látja az egész világot, helyzetét a korábban birtokolt szabadságától megfosztott ember, az elkövetett bűne miatt gyötrődő, vagy éppen szerelmessé lett ember, vagy aki a halálhoz került valamilyen módon közel. Az ilyen és ezekhez hasonló *határszituációk* kizökkentik az embert megszokott életritmusából, átértékeltetik vele egész életét, s ilyenkor teszi fel magának az emberlét *súlyos* kérdéseit: *Mi az élet értelme? Hogyan lehetek boldog? Hogyan viszonyuljak a halálhoz? Bűnösként hogyan nyerhetek feloldozást?* Ezek a

³⁴ *Approbáció* (latin): megerősítés, jóváhagyás, helyeslés.

filozófiai kérdések pedig már egyértelműen az erkölcsfilozófia vizsgálódási területéhez tartozó kérdések.

Az etika története – Szókratész és a szofisták korától akár korunkig – tanulmányozható, az értékek születése és átértékelése nyomon követhető az emberiség történelmében. Szókratész és a szofisták előtt az erkölcsi gyakorlat szférájához tartozó cselekvésmódokat elemezhetjük, a szokások, hagyományok követésétől indulva, vagy még korábbi emberi időkre tekintve, akár a tabuk ősi tilalmaitól – mint az erkölcsi normákat megelőző távoli előzményektől is – eredeztethetjük az erkölcsi parancsokat. Szókratész után pedig a *modern Szókratész*: Kierkegaard, vagy – a magát immoralistának is nevező – Nietzsche, már csaknem *határsértők* lettek a morális kérdések megválaszolásában, sőt: az etika kérdéseinek újragondolásában. Kierkegaard – az erkölcsi értékek érvényességén már túljutó – *Amaz Egyest* helyezte a közösségi elvárások *általánossága* fölé. Nietzsche is *minden érték átértékelését* hirdette, s - ugyancsak az erkölcsi értékek megalapozásának problémáját kutatva, Isten híján - az egyes embert tekintette az értékek teremtésének lehetőségével bíró lénynek. Szókratésszel és a szofistákkal jelent meg a morális reflexió lehetősége, korunkban pedig – amennyiben *Isten halott*, s ennek következményeként *üresek a kőtáblák*, vagy teleírtak ugyan, ám *nem olvashatók* (Vajda, 2001. 134. o.) – megnőtt az egyénre háruló felelősség a *saját morál* megteremtésének dolgában.

Idő nélkül / időben

Intuitív látásmód – kelet; racionális látásmód – nyugat

Egy japán filozófus – Daisetz Teitaro Suzuki (1989) – tanulmányából idézett néhány gondolat segítségével próbálom érzékeltetni azt a másságot, amelyet a keleti és a nyugati kultúra legfőbb eltéréseként emelek ki. Ennek leírása segít tudatosítani, hogy mi történt az *idő kizökkenésekor*. Suzuki két verset állít párhuzamba. A verseket alkotó két költő lényegében ugyanazt az élményt élte át, ám az élmény hatására született alkotások egyike a keleti embert, és annak a természethez való viszonyát, míg a másik a nyugati embert és annak természetlátását tükrözi. Az esemény, amely az élmény alapja mindkettejüknél: egy erdei sétán rácsodálkoznak egy növényre, egy virágra.

A 17. századi japán költő, Basó egy *haikut*³⁵, jellegzetes japán verset írt, amely így fordítható:

Jobban megnézem –
Nazuna virágzik ott
A sövény alján!

Az eredeti vers pedig így olvasható:

Joku mireba
Nazuna hana szaku
Kakine kana.

³⁵ Basó (1644-1694) *haikut* írt, ami jellegzetes, tizenhét szótagú japán versforma.

Nazuna egy jelentéktelen vadvirág, amelynek megpillantása kivált valamiféle – *egy vagyok a természettel* átéléséből származó – boldogság, öröm, csodálat *érzetet*. Rövid verselemzésében Suzuki kiemelte az utolsó szó *kana* jelentését:

„Ez a japán végződés, amely gyakran járul főnevekhez, melléknemekhez, határozószókhoz, rendszerint a csodálat, dicséret, bánat vagy az öröm érzését közvetíti, és néha mindössze egy felkiáltójel a legmegfelelőbb fordítása. A mi *haikunk* esetében az egész vers ezzel a felkiáltójellel végződik. [A költő a] lelkében érez valamit, de nem fejezi ki. Egy felkiáltójelre bízva mindannak kimondását, amit ki akar mondani. Neki tudniillik nincsenek rá szavai; az érzés, amely elfogta, túlságosan mély, túlságosan teljes ahhoz, hogy fogalmi formába akarná önteni (Suzuki, 1989. 12. – 14.).”

Az *érzés* nem adható vissza szavakkal. A japán költő megéli a természettel való egységet, rácsodálkozik a természet jelentéktelen-csodálatos jelenségére, nem nyúl hozzá, csupán *jobban megnézi*.

A másik vers egy 19. századi angol költő, Tenyson írása:

„Virág a falrepedésben,
Gyökerestül kiteplek én –
Kis virág, a kezemben tartalak,
De ha meg tudnám érteni, hogy mi vagy,
Gyökerestül-mindenestül, egészen:
Istent meg az embert is érteném” (Suzuki, 1989. 13. – 14. o.).

Suzuki szerint a nyugati költő racionális szellemű, aktív és analitikus. Kitépi a növényt, elemezni, szétszedni, leírni akarja, mindent tudni szeretne róla, *érteni* vágyik azt. Ezzel a közelítésmóddal persze elpusztítja, hiszen ki kellett tépnie ahhoz, hogy megvizsgálhassa.

Fent említett tanulmányában Suzuki (1989. 16. o.) a következő sajátosságok kiemelésével írta le a nyugati látásmód emberét: én-központúság, vagyis individualizáció; intellektualitás, objektivitásra törekvés, távolságtartás, elkülönültség a természettől és Istentől is; racionalitás, általánosítási igény, fogalmi gondolkodás. A nyugati ember egyre többet akar tudni, és tudását felhasználva egyre újabb, és újabb eszközök, gépek, technológiák használatával egyre sikeresebben akarja kielégíteni – ésszerűtlenül is egyre csak burjánzó – szükségleteit. Többet akar tudni, többet birtokolni, ennek érdekében sok esetben megengedi magának a természet pusztítását is.

A keletiét pedig: csoportközpontúság (társadalmilag), szellemi individualizáció, szubjektivitás, szintetizálás, teljességre törekvés, érzés-, vagy inkább: ráérzés-központúság, intuitivitás (Suzuki, 1989). A nyugati létmódhoz a természet átalakításának, birtoklásának igénye tartozik, a keletihez pedig a természettel való egységre, a természettel való azonosságára alapozott életvitel, és a természet változatlan átörökítésének igénye. Az ókori keleti ember nem akarta megváltoztatni a természetet, az emberi kapcsolatokat, a világot, hanem meg akarta őrizni azt, lényegi változatlanságában, öntörvényű, ciklikus változásaiban. A keleti létmódú ember nem vágyott újabb és újabb gépekre, tárgyakra, hanem a változatlan kapcsolatvilág megőrzését tekintette értéknek. Említett tanulmányában

Suzuki egy nagyon érzékletes példa segítségével – Csuang-ce ³⁶ munkafilozófiájának bemutatásával – írta le a keleti ember változatlanságra, a természettel való egység megtartására törekvését:

„Egy paraszt kutat ásott és ennek vizével öntözte a földjét. Egyszerű csőbörrel húzta fel a vizet a kútból, mint a legprimitívebb emberek. Egy arra járó, ezt látva, megkérdezte a parasztot, miért nem használ gémet, hiszen azzal fölösleges munkát takarítana meg, és többet is végezhetne, mint ezzel a kezdetleges eljárással. A paraszt így felelt: »Tudom, emberi munkát takarítanék meg vele, azért is nem használom. Attól félek, egy ilyen szerkezet géplelkűvé tenne. A gépközpontúság pedig semmittevéshez, lustasághoz vezetne.«” (Suzuki, 1989. 19. o.).

A fentiekből – az időhöz, időbeliséghez való viszonyulás vonatkozásában is lényeges - másság következik: a nyugati ember siet, drága az ideje, az idő pénz, az idő kincs számára. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy azért kell neki az egyre gazdagodó tudásával megalkotott egyre jobban funkcionáló technika, az új eszközök, gépek, hogy azok használata mellett jól tudjon gazdálkodni legnagyobb kincsével, az idővel. S mivel a nyugati ember számára nagyon fontos az idő, ezért legfőbb törekvéseinek egyike éppen az idő jó kihasználása. Reflektálásával, kritikus-rationális világhoz-viszonyulásával és persze kritikus-rationális önmagához-viszonyulásával távolságot teremt a jelen és a múltbeli-jövőbeli események, továbbá önmaga és a világ, saját megélt

³⁶ Csuang-ce ókori kínai bölcs (ie. kb. 369-286).

élete és annak magyarázata, értékelése között. Az individuummá válás egyben morális lénné válást, és időben való létet is feltételez. A viszonyuló, reflektáló ember távolságteremtő tevékenységének egyik eredménye a megteremtett viszonylagos autonómia lehet, a másik pedig az életét kísérő örökös szorongás (Kierkegaard, 1993. 19. – 20. o.).

Irodalom

- Benkő, Zs., Lippai, L., Tarkó, K. and Erdei, K. (2007): Tradition and Modernity: Summary Description of Relevant Indicators in the Hungarian Sample. In: Zsuzsanna Benkő (2007, Ed.): *Tradition and Modernity in the life-style of the families of the Visegrád countries*. JGYF Kiadó, Szeged. 151. – 185.
- Brand, S. (2001): *Amíg világ a világ. Idő és felelősség – A hosszú most órája* (ford.: Kertész Balázs). Vince Kiadó, Budapest.
- Ende, M. (2003): *Momo. Avagy furcsa történet az időtolvajokról s a gyerekekről, aki visszahozta az embereknek az ellopott időt* (ford.: Kalász Márton). Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Fehér Ferenc és Heller Ágnes (1993): *A modernitás ingája*. T-Twins Kiadó, Budapest.
- Fromm, E. (1998): *Az Önmagáért való Ember. Az etika pszichológiai alapjainak vizsgálata* (ford.: Gellériné Lázár Márta), Napvilág Kiadó, Budapest. 190-191.
- Hegel, G. W. F. (1979): *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, Akadémiai Kiadó, Bp.
- Heidegger, M. (1989): *Lét és idő* (ford.: Vajda Mihály). Gondolat Kiadó, Bp.

- Heidegger, M. (1992): *Az idő fogalma* (ford.: Fehér M. István). Kossuth, Budapest.
- Heidegger, M. (1995): *Bevezetés a metafizikába* (ford.: Vajda Mihály). Ikon Kiadó, Budapest.
- Heller Ágnes (1994): *Általános etika*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
- Heller Ágnes (1997): *Életképes-e a modernitás?* Latin Betűk, Debrecen.
- Heller Ágnes (1997): Személyiségetika dióhéjban. *Kellék*. 7. szám, 1997.
<http://epa.oszk.hu/01100/01148/00007/08heller.htm> [2012.04.09.]
- Heller Ágnes (2000): *Kizökkent idő I-II*. Osiris – Gond Kiadó, Bp.
- Heller Ágnes (2004): *Mi a modernitás?* <http://mindentudas.hu/elodasok-cikkek/item/28-mi-a-modernit%C3%A1s?.html> [2012.04.09.]
- Jaspers, K. (1989): *Bevezetés a filozófiába* (ford.: Szathmáry Lajos). Európa Könyvkiadó, Bp.
- József Attila *Összes Versei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.
- Kant, I. (1996): *A gyakorlati ész kritikája* (ford.: Berényi Gábor). Cserépfalvi Könyvkiadó, Bp.
- Kant, I. (1997): *Válasz a kérdésre: Mi a felvilágosodás?* In: *Történetfilozófiai írások*. Ictus.
- Kierkegaard, S. (1993): *Halálos betegség* (ford. Rácz Péter). Göncöl Kiadó, Budapest.
- Leibniz válogatott filozófiai írásai* (1986): Európa Könyvkiadó, Bp.
- Nietzsche, F. (1990): *A vándor és árnyéka* (ford. Török Gábor). Göncöl Kiadó, Bp.
- Nietzsche, F. (1996): *A bűn, a rossz lelkiismeret és társaik*, in: *A morál genealógiája* (ford.: Romhányi Török Gábor). Holnap Kiadó, Budapest.

- Nyíri Kristóf (é.n.): *Idő és mobilrend*. http://www.socialscience.t-mobile.hu/dok/11_nyiri.pdf [2012.04.09.]
- Ottlik Géza (1997): *Buda*. Európa Könyvkiadó, Bp.
- Platón (1984): *Kratülosz*. [403 c, d] In: PÖM I. Európa Könyvkiadó, Bp.
- Riemann, F. (1998): *A szorongás alapformái* (ford.: Jólesz László). Háttér Kiadó. Bp.
- Seneca, L. A. (2001): *Erkölcsei levelek* (ford.: Kurcz Ágnes). Kossuth Kiadó, Budapest.
- Spinoza, B. (1979): *Etika* (ford.: Szemere Samu). Gondolat Kiadó, Bp.
- Steiger Kornél (1984, szerk.): *Hérakleitosz Múzsái vagy a Természetről*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Steiger Kornél (1995): *33 híres bölcséleti mű*. Móra Könyvkiadó, Budapest.
- Suzuki, D. T. (1989): *Előadások a zen-buddhizmusról* (ford.: Gy. Horváth László). in: Fromm, E. és Suzuki, D. T. (1989): *Zen-buddhizmus és pszichoanalízis*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Tarkó, K., Benkő, Zs., Lippai, L. and Erdei, K. (2007): Tradition and modernity: a comparative trans-national analysis. In: Zsuzsanna Benkő (2007, Ed.): *Tradition and Modernity in the life-style of the families of the Visegrád countries*. JGYF Kiadó, Szeged. 381. – 401.
- Turay Alfréd (2000): *Az ember és az erkölcs. Alapvető etika Aquinói Tamás nyomán*. (Katolikus teológiai kézikönyvek). Agapé, Szeged.
- Vajda Mihály (2001): *Tükörben*. Csokonai Kiadó, Debrecen.